

اصطلاح‌نامه علوم قرآنی در یک نگاه

سید غلامحسین حسینی

اصطلاح‌نامه علوم قرآنی، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی (پژوهشگاه)، معاونت مطالعات و اطلاع‌رسانی، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶، رطلی.

مسلمانان یعنی «قرآن» افزون گشت. از این جهت عالمان دین و مراکز اسلامی با اغتنام این فرصت، دست به تألیف و انتشار مجلات، و کتاب‌ها و تأسیس دارالتحقیظ‌ها و مراکز پژوهشی علوم قرآنی و قرآن زده‌اند. مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمی قم نیز در این راستا نقش مهمی را ایفا نمود و کارهای مهمی در زمینه تألیف و انتشار و اطلاع‌رسانی مسائل قرآنی به سامان رساند.

اصطلاح‌نامه جامع علوم اسلامی

از جمله نوآوری‌های علمی و بدیع مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، در قلمرو علوم اسلامی، تدوین و تألیف «اصطلاح‌نامه جامع علوم اسلامی» است.

طراحی و آغاز کار اصطلاح‌نامه علوم اسلامی در مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، از سال ۱۳۷۰ هجری آغاز گشت. اصول و مبانی کار با مشورت و راهنمایی کارشناسان علم اطلاع‌رسانی تدوین یافت و نتیجه آن کتابی به نام «درآمدی بر مبانی اصطلاح‌نامه علوم اسلامی» شد.^۱ از آن پس، کار نگارش و تنظیم اصطلاح‌نامه‌ها شروع شد. اصطلاح‌نامه جامع علوم اسلامی، شامل چندین اصطلاح‌نامه به شرح زیر است:

۱. این اثر در مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، بخش اصطلاح‌نامه جامع علوم اسلامی، گردآوری و چاپ شد.

یکی از مهم‌ترین و شریف‌ترین علوم اسلامی و دانش‌های بشری، «علوم قرآن» است؛ چرا که این علم بر حول محور قرآن است و دربارهٔ مقدس‌ترین و عظیم‌ترین کتاب آسمانی یعنی قرآن مجید، سخن می‌گوید. علوم قرآن متکفل بیان تاریخ و سرنوشت قرآن، جمع و تدوین، رسم و اعراب‌گذاری، قرائات و قاریان، ترجمه و مترجمان، تفسیر و مفسران قرآن، و مبین تقسیمات آیات و سوره، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ و... است. از این رو تاریخی به قدمت قرآن دارد.

در طول تاریخ اسلامی، دانشمندان مسلمان و حتی غیرمسلمان و مستشرقان، برای درک مضامین عالی و معارف بیکران اقیانوس قرآن، و نیز برای شناسایی و شناساندن قرآن کریم، کنکاش و تلاش فراوانی کرده و تألیفات و آثار ارزشمندی را عرضه نموده‌اند. با این همه حق این کتاب عظیم به درستی ادا نشد و قرآن در جوامع اسلامی همچنان در مهجوریت به سر می‌برد.

خوشبختانه در دهه‌های اخیر، گرایش جوامع اسلامی و نیز افکار جهانیان به سوی نماد و مظهر قدرت اسلام و وسیله عزت

۱. اصطلاح نامه علوم قرآنی؛
۲. اصطلاح نامه فلسفه اسلامی؛
۳. اصطلاح نامه کلام اسلامی؛
۴. اصطلاح نامه اصول فقه؛
۵. اصطلاح نامه منطق؛
۶. اصطلاح نامه اخلاق اسلامی؛
۷. اصطلاح نامه علوم حدیث؛
۸. اصطلاح نامه فقه.

هدف و کاربرد اصلی اصطلاح نامه ها، طبقه بندی کردن اطلاعات و تعیین محدوده هر علم، و ساماندهی در ذخیره و بازیابی اطلاعات است.^۲

اصطلاح نامه علوم قرآنی

اصطلاح نامه علوم قرآنی دربردارنده واژه های کنترل شده زبان نمایه ای علوم قرآنی است؛ به گونه ای که کیفیت ساخت دهی به نمایه ها و موضوعات برگرفته از مدارک علوم قرآنی را تبیین می کند. یکی از اهداف مهم آن، ایجاد هماهنگی در زمینه فعالیت واحد، میان پژوهشگران و یا مراکز تحقیقاتی در این رشته خاص است.^۵

اصطلاح نامه علوم قرآنی مشتمل بر بیش از چهار هزار واژه و اصطلاح علوم قرآنی است که بخشی از این واژه ها به عنوان اصطلاح مرجع و بخشی دیگر تحت عنوان اصطلاح نامه نامرجع تنظیم و طبقه بندی، و براساس علایم مشخص به یکدیگر ارجاع داده شده اند. این اثر در سال ۱۳۷۶ انتشار یافت و با استقبال محققان و قرآن پژوهان مواجه شد و مورد نقد و بررسی نیز قرار گرفت. با نظرخواهی از برخی از محققان و قرآن پژوهان به این رویکرد مواجه گشتیم که ضمیمه شدن مستندات و ازگان اصطلاح نامه علوم قرآن، جهت استفاده همگان امری ضروری و لازم است؛ چرا که جای یک فرهنگنامه علوم قرآنی در میان کتاب های اسلامی خالی و خلأ آن به خوبی احساس می شد.

واحد اصطلاح نامه علوم اسلامی (گروه پژوهشی علوم قرآنی) به منظور پر کردن این خلأ علمی و ارج نهادن به نظرات و پیشنهادهای محققان، به این امر مهم همت گمارد و با به کارگیری قرآن پژوهانی از حوزه علمیه قم به تنظیم و نگارش مستندات و ازگان اصطلاح نامه علوم قرآنی روی آورد.

مستندنویسی و ازگان علوم قرآنی

مستندنویسی و ازگان عبارت است از بیان تعریف، تاریخچه،

۲. این چهار اصطلاح نامه، چاپ و انتشار یافته است و چهار اصطلاح نامه دیگر در حال تدوین است.

۳. اصطلاح نامه معادل کلمه لاتینی THESAURUS می باشد که به واژگان نامه، گنجوازه و کنز الاصطلاح نیز معروف است.

۴. ر. ک: اصطلاح نامه علوم قرآنی، ص ۱۳-۲۰؛ و نیز: درآمدی بر مبانی اصطلاح نامه علوم اسلامی، ص ۳۰.

۵. اصطلاح نامه علوم قرآنی، ص ۸۵.

مجموعه این آثار به همت فضیلاي حوزه علمیه قم و با مشاوره اساتید بزرگ حوزه و کارشناسان اطلاع رسانی دانشگاهی سامان می یابد.

با انتشار اصطلاح نامه در چند حوزه علوم اسلامی، اظهار نظر ها و پیشنهادهایی مختلف و متفاوتی از سوی مراکز، سازمان ها و شخصیت های اسلامی از راه رسید که یکی از آن موارد تقدیر نامه کمیسیون ملی یونسکو در ایران است. در قسمتی از این تقدیر نامه چنین آمده است:

خوشبختانه اصطلاح نامه های تدوین شده توسط مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی نسبت به سایر اصطلاح نامه ها از نظر ساختار محکم تر و از نظر تخصصی هم قوی تر و علمی تر است و می توان آن را در شمار نخستین آثار مطلوب در این حوزه تلقی کرد...

تعریف اصطلاح نامه

اصطلاح نامه^۲، مجموعه ای است مشتمل بر واژه ها، اصطلاحات و حتی اطلاعات درباره حوزه خاصی از معرفت بشری. این مجموعه، و ازگان زبان نمایه ای کنترل شده ای است که به گونه ای سازمان یافته که روابط پیشین میان مفاهیم (اعم و اخص و وابسته) را روشن می کند.

به عبارت دیگر، اصطلاح نامه مجموعه و ازگان تشکیل دهنده یک علم است که شاکله اصلی و استخوان بندی علم را نشان می دهد. این و ازگان در یک ساختار هماهنگ به صورت الفبایی و نظام یافته و سلسله مراتبی که بین آنها روابط معنایی و منطقی خاص برقرار است، تنظیم شده و توانایی دارد موضوع یک رشته علمی را با تمام جنبه های اصلی، فرعی و وابسته آن به شکل صحیح در برنامه های نرم افزاری ذخیره و بازیابی نماید.

تاریخچه تدوین اصطلاح نامه به قرن نوزدهم، یعنی تاریخ انتشار اولین واژه نامه انگلیسی Thesaurus به کوشش «پیرمارک روژه» در سال ۱۸۵۲ م. برمی گردد. از آن پس، در حوزه های مختلف علمی، اصطلاح نامه های مختلفی تألیف و منتشر شد.

جایگاه، و روشن ساختن زیرمجموعه و حدود و ثغور یکی اصطلاح به صورت مختصر و با قلمی علمی از منابع و مصادر اصلی.

محققان و قرآن پژوهان این واحد پژوهشی، با این اندیشه و روش، پس از دو سال توانستند دو هزار و پانصد اصطلاح علوم قرآنی را گردآوری کرده در کتاب اصطلاح نامه علوم قرآنی، مستندنویسی کنند. همچنین برنامه نرم افزاری و چگونگی انتشار این اثر ارزشمند در دست اقدام است. یادآوری می شود که همان گونه که بازیابی و تدوین فرهنگ نامه ها به صورت الفبایی است، تدوین و بازیابی مجموعه انتشار یافته «مستندنویسی یا فرهنگنامه علوم قرآنی» نیز چنین خواهد شد، ولی ما در این معرفی نامه، جهت سهولت و آسانی انتقال اطلاعات مستند شده، مباحث را به صورت موضوعی و بر اساس طبقه بندی اصطلاح نامه علوم قرآنی ارایه می نمایم.

۲. شناخت اوصاف و فضایل قرآن

در این رده از مباحث علوم قرآنی، سه بحث اصلی «اوصاف و فضایل خاص قرآن»، «فضایل قرآن» و «اسامی و صفات قرآن»، و نیز مباحث فرعی و وابسته دیگر، وجود دارد که مورد تحقیق و نگارش قرار گرفته است.

منظور از اوصاف خاص قرآن، ویژگی ها و صفات مهم و برجسته ای است که منحصر به قرآن کریم است و سایر کتاب های آسمانی، فاقد آنها هستند. تحدی، جامعیت، تواتر، و تحریف ناپذیری از جمله ویژگی های خاص قرآن است.

در مبحث فضایل قرآن نیز از فضیلت آیات، سور، و نیز از فضایل عمومی قرآن و همچنین از فضیلت استماع، تلاوت و تعلیم و تعلم قرآن و ... بحث و گفت و گو می شود.

منظور از اسامی و صفات قرآن، نام ها و وصف خاص و معینی است که از سوی خداوند سبحان بر قرآن نهاده شد. این نام ها و صفات بالغ بر هشتاد اسم است که در قرآن مجید آمده است.

۳. شناخت اعجاز قرآن

یکی از مهم ترین مباحث علوم قرآنی «شناخت اعجاز قرآن» می باشد، که او دیرباز مورد توجه و عنایت قرآن پژوهان و مفسران بوده است.

در این فصل از حدود بیست گونه از وجوه اعجاز قرآن همچون اعجاز علمی، اعجاز بیانی، اعجاز غیبی و ... تحقیق به عمل آمده است. و نیز از تحدی و شبهات اعجاز قرآن نیز اصطلاحات و واژگانی نگارش یافته است.

۴. شناخت تقسیمات قرآن

در این شاخه از علوم قرآنی، چهار مبحث اصلی و نیز

۶. همان.

تعریف علوم قرآنی و زیرمجموعه های آن

علوم قرآنی، مجموعه دانش هایی هستند که درباره حالات و عوارض ذاتی و اختصاص قرآن کریم بحث می کنند و موضوع تمامی آنها قرآن است^۶ و ساختار آن بر اساس طبقه بندی اصطلاح نامه علوم قرآنی به شرح زیر می باشد:

تعریف علوم قرآنی و زیرمجموعه های آن

۱. شناخت تاریخ قرآن
 ۲. شناخت اوصاف و فضایل قرآن
 ۳. شناخت اعجاز قرآن
 ۴. شناخت تقسیمات قرآن
 ۵. شناخت اسلوب ادبی قرآن
 ۶. شناخت دلالت الفاظ قرآن
 ۷. شناخت قراءات و قراء
 ۸. شناخت قرائت و تجوید
 ۹. شناخت کلمات و حروف قرآن
 ۱۰. شناخت ترجمه و مترجمان قرآن
 ۱۱. شناخت تفسیر و مفسران قرآن

۱. شناخت تاریخ قرآن

یکی از مباحث مهم علوم قرآنی، مبحث شناخت تاریخ قرآن است. در این مبحث از علوم قرآن پنج بحث مهم مورد تحقیق قرار گرفته است که عبارتند از: نزول قرآن، وحی، اسباب النزول، جمع و تدوین قرآن، اعراب گذاری و رسم الخط قرآن. در این شاخه از علوم قرآن بیش از صد و پنجاه کلید واژه و اصطلاح استخراج و مستند و نگارش شده است. اصطلاحات

مباحثی وابسته وجود دارد. مباحث اصلی بدین شرحند:

۱. آیات؛

۲. سور؛

۳. تقسیمات آیات و سور؛

۴. تقسیمات شکلی قرآن.

در فصل شناسایی آیات، از طبقات آیات قرآن همچون آیات الاحکام، آیات صفات ذات، آیات صفات فعل، آیات عرش و کرسی، آیات هدایت و اضلال، آیات جبر و اختیار و ... و نیز از اسامی آیات نامدار قرآن همچون آیه الکرسی، آیه اخوت، آیه ولایت، آیه بیعت رضوان، آیه انفال، آیه تطهیر، آیه حجاب، آیه لعان، آیه نجوا، آیه سیف، آیه صوم، آیه وضو و تیمم، آیه وان یکاد، و در مجموع از ۷۵ آیه نامدار قرآن سخن رفته است.

در فصل شناسایی سُور، مقالات کوتاه درباره شناسایی ۱۱۴ سوره قرآن، و نیز از هریک از نام‌های غیر معروف سوره‌ها تحت عنوان «اسامی سور» و زیرمجموعه‌های آن همچون اسامی سوره حمد، اسامی سوره آل عمران و ... توضیح و تبیین به عمل آمده است. همچنین در این مبحث، از اسامی گروهی سور همچون سور ال، سور الر، سور الم، سور حامدات، سور حوامیم، سور زهروان، سور سبع طوال، سور قل، سور عزائم، سور طراسین، سور مثنائی، سور مثنین، سور مسبحات، سور مفصل، و نیز از انواع و اقسام سوره‌های قرآن نظیر سور مشیعة النزول، سور مفرقة النزول، سور متضمن ناسخ، و ... مقالاتی کوتاه نگارش یافته است.

تقسیمات شکلی قرآن همچون اثلث قرآن، ارباع قرآن، اخماس قرآن، اسداس قرآن، اسباع قرآن، اثمان قرآن، اتساع قرآن، اعشار قرآن، انصاف قرآن و رکوعات از دیگر مباحث این شاخه از علوم قرآنی است.

در تقسیمات آیات و سور نیز درباره مکی و مدنی، ضوابط مکی و مدنی، ارضی و سمایی، حربی و سلمی، حضری و سفری، صیفی و شتایی، فراشی و نومی، لیلی و نهاری تحقیق شده است. همچنین از مبحث فواتح سور، قصص قرآن و اعلام قرآنی به عنوان مباحث وابسته این رده سخن رفته است. در این رده از علوم قرآنی که یکی از مبسوط‌ترین شاخه‌های این علم است، حدود هفتصد اصطلاح و واژه بررسی شده‌اند.

۵. شناخت اسلوب ادبی قرآن

قرآن که در لباس فصاحت و بلاغت ظهور و تجلی نموده، در میان متون عربی بی‌همانند است و تاکنون احدی یارای تحدی

و مانند‌گویی با آن را نداشته است.

ساختار اسلوب ادبی قرآن که علم معانی و بیان نیز با آن همگون است، به سه شاخه اسلوب بیانی، اسلوب معانی و اسلوب بدیعی منشعب می‌گردد.

اسلوب بیانی قرآن شامل استعارات، کنایات، تشبیهات، مجازات و امثال قرآن است. اسلوب معانی قرآن دربرگیرنده مباحث ایجاز و اطناب و مساوات، تقدیم و تأخیر، حصر و اختصاص، خبر و انشاء می‌باشد. در اسلوب بدیعی قرآن نیز بیش از صد آرایه بدیعی مورد تحقیق و نگارش قرار گرفته است.

۶. شناخت دلالت الفاظ قرآن

یکی از مباحث اصولی و بسیار مهم علوم قرآنی، که فراگیری و آگاهی از آن برای مفسر قرآن لازم و ضروری است، شناخت دلالت الفاظ قرآن است.

در این شاخه از علوم قرآنی هفت بحث مهم وجود دارد که عبارتند از:

عام و خاص، مطلق و مقید، مفهوم و منطوق، مجمل و مبین، نص و ظاهر، محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ. مجموع این مباحث در حدود یک صد واژه و اصطلاح تحقیق و نگارش یافته است.

واژه‌های متشابه لفظی، متشابه معنوی، عوامل متشابه، محکم با واسطه، محکم بی‌واسطه، تخصیص قرآن به قرآن، تخصیص قرآن به سنت، نسخ قرآن، نسخ قرآن به خبر متواتر، نسخ قرآن به خبر واحد، از جمله واژه‌های کلیدی و مهم این بخش هستند که به رشته تحریر درآمده‌اند.

۷. شناخت قراءات و قراء

یکی دیگر از مباحث ارزشمند و مفید و تاریخی علوم قرآنی، شناسایی قراءات و قاریان قرآن و آگاهی از قرائت‌های صحیح و متواتر و میزان صحت و سقم آنها و نیز اطلاع از روش‌ها و شیوه‌های قاریان در قرائت قرآن است.

در این شاخه از مباحث علوم قرآنی، از قراءات با تمام انواع آن همانند قراءات صحیح، قراءات باطل، قراءات متواتر، قراءات آحاد، ارکان صحت قراءات و امثال آن گفت و گو می‌شود. همچنین از زندگی و شیوه قرائی قاریان سبعة، عشر، و اربعة عشر و از راویان قراءات آنان تحقیق به عمل می‌آید.

۱۰. شناخت ترجمه و مترجمان قرآن

ترجمه قرآن کریم به صدر اسلام و عصر پیامبر (ص) باز می‌گردد. ترجمه قرآن به زبان حبشی توسط مهاجران مسلمان برای پادشاه حبشه، و ترجمه فارسی آیه بسمله توسط سلمان فارسی از نخستین ترجمه‌های کهن قرآن به شمار می‌آید.

هرچند در قرون اولیه اسلامی، مسلمانان اعم از فقها و مردم عادی، به ترجمه قرآن به دیده تردید می‌نگریستند، با مرور زمان و نیاز اقوام و ملل مختلف اسلامی به آگاهی از متن قرآن، ترجمه جای خود را در مباحث علوم قرآنی باز کرد، و اکنون قرآن کریم به بیش از پنجاه زبان و لهجه ترجمه شده است.

در این مبحث از مباحث علوم قرآنی افزون بر بیان انواع ترجمه همچون ترجمه لفظی، ترجمه آزاد، ترجمه تفسیری و مانند آن، به ترجمه‌های قرآن که به زبان‌های مختلف جهان برگردانده شد، اشاره شده است و مقالات کوتاهی از بسیاری از این ترجمه‌ها ارائه شده است. همچنین در مبحث مترجمان قرآن به زندگی و شرح حال مترجمان قرآن اشاره شده است.

۱۱. شناخت تفسیر و مفسران قرآن

تفسیر عبارت است از توضیح و رفع ابهام و اجمال و گشودن گره‌ها و پیچ‌های لفظی و معنایی قرآن مجید. از آن جا که قرآن مجید، کلام الهی و بر وفق اسالیب زبان بشری و در نهایت فصاحت و بلاغت و ایجاز و اختصار و مشتمل بر مجاز، استعاره، تشبیه، کنایه و سایر تعبیه‌های ادبی و زبانی است، از این روی ممکن است برای بسیاری از مردم دارای ابهام باشد. علم تفسیر عهده دار رفع این ابهامات است.

تاریخچه علم تفسیر به عصر نبوی بازمی‌گردد و شخص پیامبر (ص) نیز به عنوان اولین مفسر قرآن مطرح و مشهور است. در این شاخه از علوم قرآنی از انواع و اقسام تفسیر همچون تفسیر ترتیبی، تفسیر موضوعی، تفسیر روایی، تفسیر قرآن به قرآن و نیز از انواع گرایش‌های تفسیری همچون تفسیر اجتماعی، اخلاقی، فقهی، فلسفی، کلامی، تجربی، ادبی و ... و همچنین از انواع مکاتب تفسیری همچون مکتب تفسیری اهل البیت (ع)، مکتب تفسیری شیعه، سنی، خوارج و ... و نیز از زندگی‌نامه و روش‌های تفسیری مفسران تحقیق به عمل آمده است.

در این شاخه از علوم قرآنی در مجموع یک صد و پنجاه اصطلاح، مستندنویسی شده است. امید می‌بریم که این اصطلاح‌نامه گامی در خور برای خدمت به خادمان قرآن و دانشمندان قرآن پژوه باشد.

طبقات قرآء، و قاریان شهرهای مختلف قرون اول اسلامی از دیگر مباحث این رده از علوم قرآنی است.

در مجموع در این علم از مباحث علوم قرآنی، حدود یک صد و چهل اصطلاح استخراج و در مقالاتی کوتاه تفسیر و تبیین شده است.

۸. شناخت قرائت و تجوید

یکی از شاخه‌های پرطرفدار و جذاب و همگانی علوم قرآن، مبحث شناخت قرائت و تجوید است.

علم تجوید که از شاخه‌های زبان‌شناسی نیز به شمار می‌آید عبارت است از علمی که از حالات و عوارض و قواعد و قوانین اصوات و زبان بحث می‌کند.

معیار و اصل موضوع از تجوید قرآن، کیفیت تلفظ پیامبر (ص) است که از مبدأ وحی صادر شده است.

در مبحث قرائت و تجوید چند فصل مهم به چشم می‌خورد:

۱. انواع قرائت، همانند تحدیر، تحقیق، تدویر، ترتیل، زمزمه و هذ.

۲. احکام حروف، مانند ادغام، اظهار، اخفاء، اقلاب، اشباع، غنه، قلقله، مدّ، تخفیف، اماله، تفخیم و ترفیق.

۳. صفات حرفی همانند استعلاء، استفال، اطباق، انفتاح، جهر و رخوت و ...

۴. مخارج حروف، چون مخرج شفتان، لسان، جوف، حلق و خیشوم.

در این علم از علوم قرآنی، حدود یک صد و پنجاه اصطلاح مستند و نگارش شده است.

۹. شناخت کلمات و حروف قرآن

در این رده از مباحث علوم قرآنی دو بحث «کلمات قرآن» و «حروف قرآن» در سی صد اصطلاح جمع‌آوری و تحریر شده است.

منظور از کلمات قرآن، لغات و کلماتی است که از قبایل عرب و از غیر عرب به عنوان واژه‌های معرب و دخیل در قرآن به کار رفته است، گفته می‌شود که از ۶۰ زبان و لهجه عرب و غیر عرب، کلماتی در قرآن آمده است؛ مانند کلمات و لغات قبیله حمیر، طیی، قریش، کفانه، هوازن، یمن. از کلمات دخیل و معرب نیز می‌توان به کلمات بربری، ترکی، حبشی، رومی، فارسی، هندی و عبرانی یاد کرد.

و در مبحث حروف قرآن نیز بیش از پنجاه نوع حرف از حروف قرآنی استخراج و تحقیق شده است.